

УДК 32 (091) (477)

Кукарцев О.В., Національний університет „Львівська політехніка”

Кукарцев О.В. – аспірант кафедри політології Національного університету „Львівська політехніка”

Ідеї та концепції територіальної організації суспільства в українській політичній думці

Стаття присвячена аналізу політико-географічних образів українського простору, уявлень, ідей і концепцій його територіального облаштування в історії політико-правових вчень України. Розглядаються теоретичні аспекти взаємодії простору і політики, способи територіальної організації суспільства і держави в історії української політичної думки.

The article is devoted to the analysis of political-geographic images of Ukrainian space, notions, ideas and conceptions its territorial entity in a history of political and legal doctrine of Ukraine. Theoretical aspects of interaction between space and policy, ways of territorial entity of society and state in a history of Ukrainian political theory are viewed.

Постановка і актуальність проблеми. Збереження і розвиток української державності потребує особливої уваги до вирішення проблем територіальної організації політичної системи країни. Перехід від колишніх форм суспільного устрою до нових, процеси становлення громадянського суспільства і державотворення вимагають перегляду і зміни існуючих відносин держави як цілого з її складовими частинами (територіями).

За цих умов очевидно є необхідність в серйозних наукових дослідженнях, присвячених політико-організаційним формам на державному і регіональному рівні, побудові відносин між ними. При цьому однією з найважливіших сфер аналізу виступає вивчення ідейно-теоретичних засад класиків вітчизняної історіографії та політології, класифікація і систематизація підходів щодо понять та уявлень про політичний простір, які мали місце у вітчизняній суспільно-політичній думці.

Екскурс в історію української політичної думки актуальний вже з тієї причини, що низка питань, пов'язаних з просторовими аспектами державного будівництва, неодноразово обгово-

рювалась у попередні епохи, внаслідок чого склалися системи обґрунтувань на користь того чи іншого розв'язання цих проблем. У дискусіях і суперечках вирішувались злободенні питання форм державного устрою, розмірів державної території і забезпечення її єдності, просторової збалансованості державного управління і місцевого самоврядування, територіальної етнополітичної структури українського суспільства, політико-географічні основи міжконфесійних відносин тощо. Знання про різні варіанти вирішення цих проблем і про обґрунтування рішень, незважаючи на дискусійність або застарілість окремих ідей, теорій і концепцій має не тільки академічне значення. Воно є однією з необхідних умов оптимізації територіального устрою і забезпечення інтеграції держави.

Ступінь наукової розробленості теми. Перші напрацювання в історіографії проблеми територіальної організації держави в українській політичній думці пов'язані з періодом, що припадає на другу половину XIX – поч. XX ст. Насамперед вони представлені роботами М. Костомарова, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Липинського, С. Дніс-

трянського, С. Рудницького, Д. Багалія, М. Кордуби, Ю. Липи. У своїх працях вони аналізують українські політико-правові вчення, зокрема розглядають уявлення та ідеї про політичний простір України і способи його облаштування.

Водночас дані роботи містять у собі яскраве відображення ідеологічних уподобань своїх авторів, більшість яких була причетна до громадсько-політичного життя. Це вилилося в появу федералістських тенденцій у творчості М. Костомарова, І. Франка, державно-правових вчень М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького, а згодом під впливом революційних потрясінь перших десятиліть ХХ ст. з'являється низка науковців-політиків (М. Грушевський, В. Липинський, С. Дністрянський, О. Бочковський та ін.), яким наукові екскурси в проблему державного устрою України сприяли в становленні їх політологічних концепцій розбудови самостійної української держави.

Більш об'єктивними виявились дослідження українських вчених післявоєнної доби. Зокрема слід відзначити внесок у наукове розроблення проблеми І. Лисяка-Рудницького, який присвятив більшість своїх дослідницьких робіт представникам інтелектуальної історії України. Розглядаючи питання націоналізму і державності у їхній творчості, Лисяк-Рудницький торкався також політико-географічних уявлень.

Сучасний етап суспільствознавства позначений інтенсивною роботою по дослідженню української політичної думки. За останні п'ятнадцять років з'явилися численні праці, у яких вітчизняні фахівці звертаються до окремих питань проблеми територіального устрою суспільства і держави у творчості українських мислителів, науковців і політичних діячів минулого і сучасності (роботи В. Потульницького [21], Б. Кухти [13], Я. Грицака [3], Ю. Левенця [15], М. Кармазіної [8], В. Матяха [18], І. Кураса [12], В. Кучера [14], П. Сергієнка [23], М. Дністрянського [5], Я. Верменич [1], О. Салтовського [22] та ін.). Однак, доводиться визнати, що проблема територіальної організації суспільства і держави в історії політичних вчень України ще не була об'єктом спеціального комплексного аналізу і досі залишається поза межами вітчизняної політології.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні найбільш значних і впливових ідей та концепцій взаємодії простору і політики в історії політичної думки України. **Завдання** дослідження: 1) проаналізувати зміст основних джерел з вибраної теми; 2) виявити і розкрити головні ідеї та принципи територіальної організації суспільно-політичного життя в політичній думці України.

Виклад основного матеріалу: Формування політичного простору сучасної України продовжувалось протягом тривалого історичного пері-

оду. Разом з цим тривалий і складний розвиток пройшла українська політична думка, у якій відобразились образи політичного простору національного буття, погляди на просторове облаштування держави, її територію і кордони, політико-адміністративний устрій і соціально-територіальні відносини.

Першими відомими нам пам'ятками, на основі яких можна судити про політико-просторові погляди предків сучасних українців, були літописи періоду Київської Русі і Галицько-Волинського князівства. Так, у літописі "Повість минулих літ" описано територію держави, поділ на племена, розкрито династичні відносини васалітету-сюзеренітету, що були основою політичної системи того часу. Подібна важлива інформація державно-описового характеру міститься у Галицько-Волинському літописі. Загалом вона відображала уявлення про єдність Русі та її місце в тодішньому політичному світі [5, с. 27].

У цьому відношенні, цікавим є "Слово о полку Ігоревім" (1187) – художній твір, в якому основною ідеєю була ідея єдності Русі, централізація державної влади. Як відомо, період з середини XII ст. на Русі позначився гострими міжусобицями і натиском кочових племен. За цих умов життєвою потребою стала реалізація ідеї єдності удільних князівств з огляду на внутрішні і зовнішні чинники. Тому, "передусім "Слово..." засуджує принцип уділів, вбачаючи в ньому джерело чвар і усобиць князів, для яких власна слава дорожча від блага Вітчизни, сформульовані певні засади зовнішньої політики – негативне ставлення до загарбницьких війн та походів і позитивне – до захисту рідної землі" [13, с. 22]. Як далі відзначає Б. Кухта, "важливою рисою політичного мислення "Слова..." є поєднання ідеї оновлення з широким розумінням поняття землі Руської. Воно не лише включає межі самого Київського князівства, а й охоплює усі інші давньоруські князівства. Центральна ідея "Слова..." – єдність всіх політичних суб'єктів давньої Русі саме напередодні іноземної навали" [там само].

На рубежі між середньовіччям та новим часом Україна потрапила в політичну орбіту Литви та Польщі, які 1569 р. об'єдналися в один державний суб'єкт. Новоутворена держава своїм першочерговим завданням мала досягнення політичної єдності. Польсько-Литовська держава того часу була типовою феодалною "клаптевою" державою, що складалась з окремих країв, слабо пов'язаних економічно і політично, неоднорідних в національному і віросповідальному відношеннях. У ситуації наявності в державі значних територій, що були населені православними і протестантами, проблема єдності визначалась як питання конфесійної однорід-

ності. Без духовної єдності, а вона в середньовіччі трактувалась не інакше як релігійна, не могло бути єдності політичної Речі Посполитої [22].

Ця проблема не проходила повз увагу не лише політиків і церковників, а й політичних мислителів тогочасної польської держави. Так, питання організації державної влади, яка б давала можливість якнайкращим чином розвиватись суспільству і кожному його членові є однією з головних в теоретико-політичній спадщині польсько-українського мислителя С. Орхівського-Роксолана. Будучи католицьким священником, він на початку 1560-х років запропонував укласти рівноправний союз між католицькою і православною церквами з метою забезпечення єдності держави і рівноправності її громадян [27, с. 172].

Помітний вплив на уявлення про способи організації політичного простору наприкінці XVI ст. мав доробок київського католицького єпископа, українця за походженням Й. Верещинського. Переймаючись проблемами усунення турецько-татарської і московської загрози для України, він запропонував перенести на український ґрунт устрій козацтва за типом “класичної” лицарської корпорації. Ця ідея набула вигляду теоретичної моделі козацької держави у політичному проекті 1596 р. щодо розміщення, політичної реорганізації та економічного облаштування Війська Запорізького на Задніпров’ї. Ідея лицарських територіальних військово-політичних утворень з “вертикальною” політичною залежністю від уряду Речі Посполитої оформилася в проекті у концепцію васального козацького князівства [20, с. 87].

“Й. Верещинський, – пише В. Шевчук, – чи не перший на повний голос заговорив про утворення на основі козацьких полків окремих адміністративно-територіальних одиниць (цей проект було впроваджено в життя вже в XVII ст. гетьманом М. Дорошенком). Населення територіального полку з полковим містом і сільськогосподарською округою мало б підпадати під юрисдикцію місцевих органів влади. Із запровадженням такого адміністративно-територіального поділу, який узаконював і гарантував стає надходження прибутків із території Задніпров’я, мілітарноорієнтований організм старого Запорозжя мав отримати потужний імпульс для розвитку цивільних владних структур. Але найцікавіше в проекті Й. Верещинського — виразно і чітко поставлена ідея Козацької держави у формі князівства чи герцогства з підлеглистю королю, ідея, яка в XVII столітті стала основоположною для козацького державотворення, і саме за неї змагалися гетьмани від Б. Хмельницького до К. Розумовського” [29, с. 383].

У середині XVII ст., в період національно-визвольної війни українського народу, формувалися не лише нова українська державність, але й нові погляди на політичний простір. Саме в цей час після кількох століть недержавного життя створюється, а, точніше, відновлюється образ України-Русі як етнічної цілості, як політичної одиниці, формується об’єктивне розуміння меж української етнічної території. Свідченням цьому є висловлювання окремих політиків, тексти політичних документів.

До 1648 р. козацтво, яке стало провідником національно-визвольної боротьби й інтенсивно формувало зародки української державності, спромоглося виробити в узагальненій і розпливчастій формі лише ідею обмеженої автономії. Воно не мало ані справжньої програми створення Української держави, ані чіткого уявлення про її політико-територіальну організацію. Лише згодом, переосмислюючи уроки кампанії 1648 р., Б. Хмельницький по-новому підходить до визначення мети боротьби. У 1649 р. він висуває ідею створення соборної держави в етнографічних межах України.

За словами М. Грушевського, з початку 1649 р. програма незалежності України від Польщі не покидала голову гетьмана. Під час переговорів з тодішнім київським воєводою, представником польського уряду А. Кисілем, у лютому 1649 р. він кілька разів акцентував увагу на своєму намірі звільнити “з лядської неволі... народ всієї Русі”, відірвати “від ляхів всю Русь і Україну”. Причому до складу держави мали вийти всі етнічні українські землі по Львів, Холм і Галич, адже “...від початку кордон князів руських з польськими королями був по саму Віслу і угорський кордон” [6, с. 502].

Ще чіткіше уявляв собі межі української етнічної території, на основі якої і прагнув відновити державність, гетьман П. Дорошенко, за планами якого мала бути відновлена українська держава від Перемишля, Ярослава, Вісли і Німана на заході і на північному заході – по Севськ і Путивль на сході [11, с. 200].

Нове політичне мислення позначилось і на важливих політичних документах того часу, зокрема, “Договорі поміж цісарем турецьким і Військом Запорозьким з народом Руським...”, статтях Б. Хмельницького, Гадяцькому трактаті. Останній вже досить чітко випишував новий статус України як автономного князівства Руського в Речі Посполитій, яка, відтак, перетворювалась із двоєдиної держави у складі Королівства Польського і Великого князівства Литовського у триєдину на засадах федералізму [2]. Цей витвір української політичної думки, що збагатилась досягненнями тогочасної європейської політичної теорії завдяки старанням Ю. Немирича, надовго став зразком для тих козацьких провідни-

ків, що боролися за права свого народу і країни. Ідеї Галяцького трактату значною мірою використовувались і “останнім гетьманом обох сторін Дніпра П. Дорошенком”, і творцями найбільш відомої пам’ятки політичної думки козацької доби – так званої Конституції П. Орлика [22].

Автори “Бендерської конституції” чимало уваги приділяли питанню статусу окремих територій України і регламентації відносин з ними центральної влади. Так, пункти четвертий і п’ятий документу були присвячені відновленню прав Запоріжжя на його землі, ліквідації побудованих царем фортець на територіях, належних Кошу, та закріплювали автономний політичний і економічний статус Січі в складі гетьманської держави. Статті 12 і 13 гарантували самоврядні права міст та їх жителів. Стаття 10 присвячена визначенню адміністративних обов’язків і прав гетьмана та полковників як керівників територіально-адміністративних одиниць держави [19, с. 32-33].

У першій половині XIX ст. проблема облаштування політичного простору порушувалась в Україні діячами таємних товариств, не пов’язаних безпосередньо з українською справою, у першу чергу декабристів і масонів, а згодом й діячами такої суто української суспільно-політичної організації як Кирило-Мефодіївське товариство. За головну мету вони мали повалення самодержавства і розв’язання національного питання шляхом демократичного об’єднання населених слов’янами земель в “федеративний союз”.

Окремої уваги заслуговують “Начерки Конституції Республіки” Г. Андрузького – одного із членів Слов’янського товариства св. Кирила і Мефодія. Особлива увага у ньому приділена питанням самоврядування. Основою суспільного життя визначається община, що об’єднує понад дві тисячі сімейств. Автор описує особливості її функціонування, а також механізм діяльності адміністративно-територіальних одиниць: області, округу, штату. Держава мала б об’єднати сім автономних штатів зі своїми президентами, віце-президентами і сенатом. В документі чітко проводиться принцип виборності органів влади, зроблена часткова спроба визначення та розподілу законодавчих, виконавчих і судових функцій того чи іншого органу тощо [9, с. 569-576].

Одним з штатів названо Україну з Чорномор’ям, Галичиною та Кримом, що, на думку багатьох дослідників свідчить про те, що Андрузький розуміє важливість єдності всіх українських

земель¹. За словами Ю. Левенця, те, що у склад штату України включено Чорномор’я і Крим, є важливим моментом: “значущість цього передбачення підтверджується тією стратегічною вагою, яка надавалась цим територіям для геополітичного статусу і безпеки України у працях таких відомих геополітиків, як М. Грушевський, Ю. Липа, В. Липинський, С. Рудницький, Д. Донцов” [15, с. 382].

Автономістські ідеї у цей час розвивалися й на заході України, землі якої з кінця XVIII ст. перебували у складі Австрійської імперії. Важливого значення мало проголошення “Руською трійцею” єдності українців (русинів) на заході і сході та їхньої окремоті щодо поляків і росіян. У 1846 р. Я. Головацький у своїй відомій статті “Становище українців в Галичині”, яка була чи не одним з перших теоретичних обґрунтувань українства в Австрії, розвинув концепцію галицького австрофільства. Змістом даної концепції була теза боротьби галичан з поляками за отримання національно-політичної автономії в рамках імперії [13, с. 146]. Через два роки, під час революційних подій в Австрії, цю вимогу конкретизувала Головна руська рада як представницький орган української інтелігенції, духовенства і буржуазії. Рада виступила з вимогою до імператора розділити край на дві автономні провінції: Східну (українську) з центром у Львові та Західну (польську). Окремі політичні діячі, розвиваючи цю ідею, пропонували включити до української адміністративної одиниці українські етнічні землі Закарпаття і Буковини. Деякі греко-католицькі єпископи, зокрема А. Бачинський, висували ідеї об’єднання українських греко-католицьких єпархій Галичини і Підкарпатської Русі в одну українську адміністративно-конфесійну структуру, що могло дати поштовх політичному зближенню українських частин цих двох історичних регіонів [5, с. 30].

У другій половині XIX ст. федералістсько-демократична традиція в українській політичній думці збагатилась ідеєю децентралізму. Найбільш виразно її обґрунтував М. Драгоманов, який обстоював принцип “самоуправи” областей і національностей, заснований на демократичних началах.

Найбільш повно питання територіальної організації держави у Драгоманова відображені у “Проекті основного статуту українського товариства “Вільна спілка” (1884), де обґрунтовувалась можливість зміни державного устрою у Російській імперії на засадах федералізму. Вважаючи федерацію засобом розплутування складного клубка регіональних і національних про-

¹ Див., напр.: Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000. – С. 29; Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К.: Стило, 2001. – С. 382.

блем, Драгоманов запропонував під час проведення адміністративно-територіальної реформи надати широкої автономії земським одиницям – общинам, повітам, губерніям або областям. Держава у нього виступає як “вільна спілка” окремих самоуправ, кожна з яких окремо і всі разом становлять основу державного життя, а центральна влада – це тільки доповнення до самоуправної влади. Драгоманову також належала ідея двопалатного російського парламенту, друга палата (Союзна дума) якого б репрезентувала інтереси національних областей і впливала на законодавчу й виконавчу діяльність центральних органів влади. Союзна дума мала право зупиняти рішення та дії центрального уряду, які вступали у суперечність з інтересами областей [7].

Погляди на державний устрій Драгоманова справили значний вплив на І. Франка, з якими він підтримував близькі контакти. Але на відміну від Драгоманова, який послідовно обстоював територіальний принцип у побудові федерації, Франко розглядав федерацію насамперед як засіб розв’язання міжетнічних, зокрема українсько-польських проблем. Концепція федералізму у Франка будується на автономії національностей, “які можуть входити у федеративні союзи одна з одною” [1, с. 316]. Втім, він не відкидав ідею “якнайширшого самоврядування общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією” [26, с. 452].

Під великим впливом політичних поглядів Драгоманова перебував також М. Грушевський. Розглядаючи у своїх працях проект реформування політичного устрою Російської імперії, він запропонував концепцію національно-територіальної децентралізації, що передбачало виділення всіх населених українцями земель імперії в окрему державно-територіальну одиницю з власним парламентом, системою виконавчої влади, освіти. На думку патріарха вітчизняної історичної науки, тільки децентралізація, національно-територіальний автономізм, федералізм і найширша участь народу в управлінні може забезпечити ефективний розвиток територій і пом’якшити соціальне напруження в суспільстві.

В ході Української революції 1917-1920-х рр. з цієї основоположної настанови виходила програма розв’язання “українського питання”, яка мала “знайти ту рівновагу загальнодержавних та обласних інтересів, за якої існування провінційних автономій не буде загрозою державній єдності” [1, с. 319]. Напрямок цих пошуків виразно простежується у запропонованій Грушевським схемі районізації України, яка виходила з історичного “земельного” принципу. Існуючий поділ на губернії Грушевський вважав таким, що не відображає ні національного, ні економічно-

го, ні історичного поділу. На його думку, оптимальним варіантом може бути утворення “земель” – округів з населенням приблизно до мільйона чоловік. Округ повинен мати право самоврядування з власним сеймом, який відав би, принаймні, шкільною системою, вищою освітою, охороною здоров’я, поліпшенням побуту, торгівлею, утриманням шляхів і місцевою поліцією, контролював би частину вищої адміністрації і призначав деяку кількість суддів [4].

Всі принципи територіальної організації суспільства в Україні, випрацьовані Грушевським, були реалізовані у нормативно-правових документах Української Центральної Ради і в Конституції Української Народної Республіки. Третій Універсал, приміром, проголошував Україну Народною Республікою, поділеною на національно-персональні автономії, у складі Російської Федерації. У Четвертому Універсалі стверджувалось, що у самостійній Українській Народній Республіці усі нації користуються правом національно-персональної автономії [28, с. 78].

Конституція УНР закріпила запропонований М. Грушевським земельний поділ. Відносини територій з державою були визначені наступним чином: “Не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації” [10, с. 79]. Окрім цієї загальної норми, в Конституцію УНР увійшло дві статті, які встановлювали відносини самоврядування з державною адміністрацією. Так, згідно зі статтею 26 Радам і Управам громад, волостей і земель “належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність, безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народної Республіки” [там само, с. 80]. Проте поразка Центральної Ради приречла новий адміністративно-територіальний устрій залишитись на папері.

З огляду на політичну ситуацію, що склалася в Україні після революційних подій 1917-1920 рр. займатися вивченням і розробленням концепцій української державності ані в Галичині, ані в Наддніпрянській Україні не було можливим, свої дослідження ці вчені здійснювали переважно в еміграції.

Наприклад, С. Рудницький, який стояв біля витоків української географічної науки, написав чимало праць “на стик” географії і суспільствознавства. Всупереч російській географічній традиції, яка виходила із заперечення українського етносу і української мови, С. Рудницький розвивав погляд на Україну як окрему антропогеографічну одиницю, безвідносно до кордону, що ділив українські землі надвоє [17, с. 880].

Розуміючи велике значення національної території в геополітичному відношенні, він присвятив цьому питанню окрему працю “Огляд національної території України” (1923), в якій синтезував попередні дослідження як українських, так і зарубіжних авторів, детально описуючи межі і розміри української етнічної території. На думку вченого, українські політики в ході національно-визвольної боротьби 1917-1920 років не зуміли оцінити і використати такий фактор, як великі розміри української етнічної території, легко поступаючись на користь сусідніх держав цілими регіонами. У іншій праці “Українська справа зі становища політичної географії”, яка вийшла того ж року, С. Рудницький характеризує адміністративні межі на українських землях у складі суміжних держав, вказує на їхні недоліки [5, с. 33-34].

Чимало уваги до особливостей адміністративно-територіального устрою на українських землях, оцінці політико-географічного положення України та окремих її регіонів, порівнянню змін державних кордонів різних українських державних утворень з етнічними межами приділив інший відомий український вчений В. Кубійович. Розуміючи політичне значення адміністративно-територіальної організації релігійних конфесій, він вперше розробив карту порівняння політико-адміністративного устрою та адміністративного поділу греко-католицької церкви, що і зараз має не лише пізнавальне, а й практичне значення. Зокрема, як відзначають деякі фахівці, вона може виступати певним орієнтиром у здійсненні регіональної політики у сфері міжцерковних відносин [там само, с. 36].

Про складність географічного становища України, про суттєві відмінності між різними регіонами України, писав також В. Липинський, роздумуючи над шляхами і засобами досягнення її соборності. Він наголошував, що будь-який політик мусить зважати на регіональні відмінності. “Ріжні модні у нас спроби механічного об’єднання України при допомозі “соборних” словесних декларацій тільки підкреслюють ці різниці і кінчаються збільшенням взаємного недовір’я і взаємного нерозуміння. Ще більшою катастрофою може скінчитись культурна централізація України поліційними засобами, в роді “українізації” Галичини в 1919 р. [17, с. 400].

Отже, основною умовою здійснення української державності є єдність – політична, національна, регіональна. Звідси виникає потреба в ідеї, яка забезпечувала б об’єднання земель і людей, які живуть на них. В якості такої ідеї В. Липинський пропонує доктрину територіалізму, протиставляючи її ідеї націоналізму. На його думку, українську націю можна найкраще об’єднати на ґрунті територіального патріотизму, пробудження почуття солідарності і єдності між

усіма постійними мешканцями української землі, незалежно від їхнього етнічного походження, соціально-класової приналежності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Україна має стати спільною батьківщиною для всіх своїх громадян – росіян, поляків, євреїв, вірменів і т.д. Почуття любові до рідного краю – української землі, яка годує всіх її мешканців, як до органічної цілості, вважає В. Липинський, – є необхідною і єдиною можливістю того найтіснішого у світі зв’язку людей, що зветься нацією [16].

Близькими до ідеї територіалізму В. Липинського були погляди С. Шелухіна. На його думку, територія – один з основоположних елементів в організації правової держави. Спроектований на політичну сферу суспільства, він визначає територіальну організацію і територіальну компетенцію влади. Розглядаючи теорію державного ладу України, вчений вважав, що українська держава має ґрунтуватися на принципах народоправства та народного суверенітету, територіальної цілісності і самостійності [17, с. 901].

В адміністративно-територіальній побудові України важливе місце С. Шелухін відводить статусу окремих етнічних та історичних регіонів, як Кубань, Галичина, Дон і Крим. У майбутньому устрої України ці території, на думку Шелухіна, могли б стати окремими територіальними округами чи навіть автономними одиницями єдиної, соборної держави. Територіальна соборність українців неможлива без державності. Вважаючи, що національна і територіальна соборність не завжди співпадають (Кубань, не зрікаючись своєї національної соборності, територіально не хотіла бути у складі України), Шелухін наголошував: для справи державності нація мусить дбати про свою соборність [17, с. 901-902].

З інших позицій, але теж із ідей самоуправних земель виходили представники націоналізму. М. Сціборський, наприклад, хоча й критикував демократичний, соціалістичний, комуністичний та монархічний суспільні устрої, у своїй моделі “націократичної держави” запозичив чимало елементів від них (республіканізм, самоврядування, розподіл влади, ідея солідарності тощо).

У розрізі майбутня українська держава (після того, як вона пройде етап національної диктатури) уявлялася Сціборському так: народні маси беруть участь у громадському та політичному житті через представництво в органах місцевої самоуправи та в синдикалістських організаціях. Держава за адміністративним принципом має поділитися на краї, повіти й громади. Кожен край матиме свою Крайову раду, уряд. Вибори до органів самоуправи відбуватимуться на засадах прямого, загального, рівного й таємного голосування. Особливістю політичного устрою та адміністративного управління мала б бути

система представників центрального уряду, що стоятимуть на чолі місцевої держадміністрації і водночас мали б бути головами Краєвих рад [24].

В українській політичній думці 40-х – 80-х років ми не знайдемо добре продуманої політико-географічні перспективи розвитку України. В умовах радянського режиму ідея української державності утверджувалась передусім як ідея руйнації неоімперських структур. Це виявлялося у специфічному відтінку нецензурованої суспільно-політичної думки, носіями якої стали учасники руху опору режимові. Цим і пояснюється те, що обсягових робіт із суспільно-політичних проблем СРСР та України майже не було. Тобто власне українські політичні ідеї підпорядковувалися поточним завданням руху чи близькій перспективі. Це зумовлювало практичний характер таких робіт і певну вузькість у вирішенні суспільних проблем. Зрештою, умови підпілля поширення цих матеріалів не спонукали до розлогих теоретизувань. З іншого боку, певні чисто теоретичні проблеми просто виходили за рамки самвидаву. Можна сказати, що поданий у підпільних виданнях образ прийдешньої незалежної української держави набував апофатичного забарвлення, а перспективи майбутнього державного будівництва здебільшого виглядають схематичними, позначеними класичними рисами утопічного мислення [25, с. 97-111].

Після проголошення незалежності проблема територіальної організації української держави стає предметом гострих дискусій в середовищі політиків, вчених, публіцистів і журналістів. Достатньо згадати початок 90-х років минулого століття, коли обговорювались різні проекти майбутньої Конституції України і питання про систему державного, адміністративно-територіального устрою були одними з головних.

У тих дискусіях пропонувалися різні варіанти територіальної організації України – від унітарного до федеративно-земельного. Конституція України 1996 року закріпила унітарний принцип державного устрою, однак не вирішила багатьох питань територіальної організації держави. До сьогодні має місце невизначеність, скільки рівнів влади є найбільш оптимальними для України, яким чином повинні бути розподілені між ними повноваження, на якому рівні повинно здійснюватись місцеве самоврядування.

Висновки. Історіографічний аналіз показав, що проблема територіальної організації суспільства в українській політичній думці була пов'язана з декількома головними принципами. А саме, принципами соборності, регіоналізму, федералізму (децентралізації) і унітаризму (централізації).

Соборність. Вітчизняні політичні мислителі недавнього минулого і теперішнього часу наголошували на тому, що однією з головних умов консолідації українського суспільства і здійснення української державності є єдність – політична, національна, регіональна. Саме поняття соборності з плином часу та відповідно до суспільно-політичних колізій на теренах України набувало щораз нового смислу. Сюди включали не лише прагнення до об'єднання Галичини і Наддніпрянщини. Передбачалось об'єднати усі етнографічні українські землі, які протягом тривалого часу були роз'єднані кордонами сусідніх держав, і створити власну незалежну, самостійну державу. Плідна співпраця між роз'єднаними українськими територіями з метою майбутньої соборності передбачала не лише територіальну єдність. Соборність розумілась як майбутня політична, економічна, культурна, релігійна та духовна цілісність.

Регіоналізм (територіалізм). Тим, що територія України впродовж віків лишалася політично і економічно незінтегрованою, пояснюється особлива вага регіоналізму, який був і є одним з головних чинників політичної історії України. Інтерес до місця і ролі регіонального фактора віддавна перебуває у центрі уваги українських інтелектуалів. Особливої актуальності регіоналізм як явище суспільно-політичного життя, як проблема управління та як предмет політологічних досліджень набув в Україні з початку 90-х років минулого століття, коли із здобуттям незалежності постала нагальна потреба просторової організації політичної влади і розроблення державної регіональної політики. Провідною стає ідея, що система територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування має враховувати просторові особливості України.

Федералізм (децентралізація). Протягом століть ця ідея є невід'ємною складовою частиною демократичних програм, політичних теорій і вчень в Україні. В історії української політико-правової думки федералізм виступав як засіб забезпечення свободи для народу, який не мав своєї сталої державності. Федералізм розглядався і як засіб обмеження державної влади в центрі розділенням її по вертикалі, як своєрідний вияв протесту проти централізму і авторитаризму. Сьогодні принцип децентралізації розглядається його прихильниками як один із головних шляхів демократизації суспільства, залучення до управління широких верств населення, розвитку широкого місцевого самоврядування.

Слід відзначити, що осмислення традицій федералізму в історії України є вкрай важливе, оскільки ідеї її федералізації постійно присутні в сучасному політичному дискурсі. Прихильники федералізму виводять необхідність децентралізації державного устрою як з історії та практики

європейського федералізму, так і з гіперцентралізацією української політичної системи, диспропорції між центром та регіонами.

Принцип *унітаризму* (*централізації*) розвивався в історії політико-правових вчень України паралельно з принципом федералізму і виступав в якості обґрунтування необхідності єдиного керівного центру, вертикально-ієрархічної структури владних установ і відносин. Сьогодні ос-

новними аргументами прихильників унітаризму є наступні: 1) необхідність забезпечення єдиної для всієї держави системи права, єдиного громадянства, єдиної державної мови; 2) Україна майже завжди існувала в умовах унітаризму; 2) проблеми, які виникають перед Україною, зокрема забезпечення її цілісності, можуть легше вирішуватись в умовах даної форми державного уст-

Література

1. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.
2. Гадацький трактат // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 19-24.
3. Грицак Я. Від федеративності до самостійництва: До еволюції української політичної думки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Другий Міжнародний конгрес українців. – Львів, 22-28 серпня 1993 р.: Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч. 1. – Львів, 1994. – С. 248-257.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 240 с.
5. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів, 2000. – 310 с.
6. Документи Богдана Хмельницького 1648-1654 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич; АН УРСР. Ін-т сусп. наук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
7. Драгоманов М. “Вольный Союзъ” – “Вільна Спілка”. – Женева, 1884 // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 52-60.
8. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1998. – 350 с.
9. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. – К., 1990. – Т. 2. – 694 с.
10. Конституція УНР // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 79-85.
11. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
12. Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.). – К., 2001. – 247 с.
13. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. – К., Генеза, 1994. – 368 с.
14. Кучер В. Соборність українських земель в історичній ретроспективі // Волинь у новітній історії української державності / Збірник наукових праць. – Луцьк, 1999. – С. 113-122.
15. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К.: Стило, 2001. – 585 с.
16. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. – Відень, 1926. – 580 с.
17. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
18. Матях В.М. Проблема державотворення в Україні ХVІІ-ХVІІІ ст. у вітчизняній історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Український історичний журнал. – 1998. №3. – С. 58-75.
19. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького (Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1711 р.). // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 25-37.
20. Політична історія України: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.І.Танцюри. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 488 с.
21. Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
22. Салтовський О. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.
23. Сергієнко П.П. Соборна Україна: Від ідеї до життя. – К., 1993. – 64 с.
24. Сціборський М. Націократія. – Париж, 1935. – 121 с.
25. Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.
26. Франко І. Програма галицьких соціалістів // Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 45. – С. 448-464.
27. Хто є хто в європейській та американській політичній науці: Малий політологічний словник / Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук; За ред. Б. Кухти. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів: Кальварія, 1997. – 288 с.
28. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – С. 76-78.
29. Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995. – 392 с.

Надійшла до редколегії 15.09.2005 р.